

Anqash Qichwachaw Hutitsikunakuy*

Felix Julca-Guerrero

University of Texas at Austin

Abstract

This article explores and analyzes the proper name system in Ancash Quechua which is spoken in the north-central Peruvian Andes. Historically, Quechua people only had first names without surnames, but when the Spanish arrived in the Andean areas of Peru that tradition began to change, and Quechua names were pressured to disappear. However, in an act of linguistic and cultural resistance against the negative attitudes of peninsular people, Quechua speakers began to use alternate linguistic resources from their own language and Quechua cultural perspective. Some examples that demonstrate particular vitality in the Andean area of Ancash are: a progressive return to using Quechua words for people's names, use of Quechua hypocoristics and Quechuaized Spanish names and nicknames in order to express affection and friendliness, and the use of other forms of Quechua nicknames to express irony and euphemisms with amazing affect and humor.

Keywords: Anthroponomy, Quechua, proper names, hypocoristics, nicknames for insults, quechuaization.

Resumen

Este artículo explora y examina el sistema de nombres propios en el Quechua Ancashino, el cual es hablado en el centro-norte de los Andes peruanos. Históricamente, las personas de origen Quechua tenían por lo común un solo nombre, pero desde la llegada de los españoles dicha tradición empezó a cambiar y los nombres Quechuas fueron sentenciados a desaparecer. No obstante, ante la actitud negativa de los peninsulares, la disminución y la consecuente ausencia de nombres quechuas, y como una acción de resistencia lingüística y cultural, los quechua-hablantes empezaron a utilizar una serie de recursos lingüísticos para nombrar a las personas bajo la lógica de la cultura Quechua. Algunas de estas formas que registran mucha vigencia en la zona andina de Ancash son: el progresivo retorno del uso de nombres propios en Quechua, el uso de hipocorísticos Quechuas y quechuizados con la intención de expresar cariño y afecto, y el uso de apodos y sobrenombres quechuas para expresar algunas formas mal intencionadas, ironías y eufemismos cargados con un dejo de afectividad y humor andino.

Palabras claves: Antroponimia, Quechua, nombres propios, hipocorísticos, apodos, sobrenombres, quechuización.

Qallarina

Anqash Qichwa shimiqa Pirusuyupa chawpin hirka llaqtakunawmi rimakan. Kay shimi llapan suyukunapa shiminkunanawpis allaapa atska niykur shumaq ninakuyyuqmi rimakan. Tsay raykurmi, kay qillqaychaw Qichwa mishki shimichaw hutikunata, kuyay hutikunata niykur ashay hutikunata imanawpis rimakanqanta willakamuu. Llapankaq hutikunapita, kuyay hutikunam Anqash tuna llaqtakunachawwan hatun kastillanu rimakuq llaqtakunachawpis allaapa rimakan.

Unumastika nishqan yachaymi llapan imayka hutikunata ñawipan, qawapan, rikan, riqin, yuyan niykur willakun. Nunakunapa rimayninkunachaw iskay laaya hutikunam kayan: patsa

* Kay qillqay yurishqa San Marcos Hatun Yachay Wayipa panqanchaw Lengua y Sociedad 8 (1), CILA, UNMSM, Lima 2006.

hutikuna niykur nuna hutikuna. Llapan patsa hutinunata (llaqtakunapa, hirkakunapa, rahukunapa, quchakunapa, chakrakunapa, naanikunapa, mayukunapa, maykunapa hutinkunapis) *tupunimya* nishqan yachaymi ñawipan. Nunakunapa hutinkunatanam (kikin hutikuna, apillidukuna, kuyay hutikuna niykur ashay hutikuna) *antrupunimya* nishqan yachay ñawipan (*cf.* Solís 1997). Kay *antroponimya* yachaypita patsaymi allimpa ñawipaarishun Anqash nunakunapa hutinkunata niykur imanawpis hutitsinakuyanqanta.

Alli kay qillqay kayikaananpaq kima kuchumanmi llapan willakuykunata rakirquu. Nawpata Qichwa hutikunawanmi qallakan. Tsaychawmi imanawpis Qichwa hutikuna rimakanqanta, ichikllapayan ushakanqanta niykur imanaw hutikunaman tinkranqanta willakamuu. Qipanmannam, imanawpis Qichwa kuyay hutikuna yuringanta, pikunata hutitsikanqanta, pikuna niykur maychaw rimakanqanta ñawimuu. Ushaninchawnam Anqash nunakuna wamrapita patsay awkiskaqkama ashay hutikunata rimayanqanta qillqamuu.

1. Qichwa hutikuna

Qichwa llaqtakunachawqa maychawnawpis llapan imaykapis hutiyuqmi kayan. Kay Qichwa hutinkunaqa ichikllaran qawapashqa kayan; tsaykuna kanan patsakama manaran allillaqa rikapashqaraqtsu niykur yuyapashqaraqtsu kayan. Tsay raykurmi kay qillqaychaw rimamuu imanaw Qichwa nunakunapa hutinkuna churakanqanta, maypita tsaykuna yarkunqanta niykur ima ninanta.

Nunakunapa hutinkuna manam tsaynawllatsu churakan niykur rimakan llapan suyukunachaw, shimikunachaw. Nunakunapa hutinkunaqa tukuy laayapam imaypitapis churakashqa. Llapan Qichwa nunakunapa hutinkuna shumaq ninanyuq kayarqan, imaykapapis alli niqlanllam kayarqan. Tsaynaw, kanan musyantsik manaraq ispañulkuna chayaamuptin llapan Piru suyuchaw Qichwa nunakuna huk hutiyuqlla kayanqanta. Rikaarishun kay shumaq Qichwa hutikunata:

(1) <i>Atawallpa</i>	<i>Kusiwayta</i>
<i>Pachakutiq</i>	<i>Kusiquyllur</i>
<i>Rumiñawi</i>	<i>Mayusisa</i>
<i>Kuntur</i>	<i>Pillpi</i>
<i>Qishpi</i>	<i>Waylas</i>

Piñakuypaqwan llakikuypaqmi ispañilkuna chaayamunqanpita patsay, paykuna imaykantsiktapis quchimarquntsik hutintsikpita qallaykur (*cf.* Montoya 1998). Kay qara nunakunapaqqa kikinkunallapa imaykankunapis alli nishqa kayarqan, Qichwa nuna mayintsikunapana imaykankunapis malla alli, llutalluta nishqa kayarqan. Tsaynaw imaykantsiktapis ichikllapayan quchimarquntsik niykur ushakaatsita munayarqan. Tsaynawmi paykuna niyarqan Qichwa hutikikunaqa supaypa hutinkunam, alli nuna kayta munarqa kristyanu hutitam wanayanki, kastillanu hutikunam alliqa, tsay hutikunatam tsurikikunata churayanki nishpa Qichwa hutintsikkunata qunqatsimarquntsik, pinqakatsimarquntsik. Tsaypita patsaymi Qichwa nunakunapa hutintsik churakuy, rimanakuy huklaayaman tikrashqa: huk hutillapita kimaman u chuskuman tumashqa.

Ispañuliskunam santukunapa hutinta ashiykur wawantsikunapaq, tsurintsikkunapaq hutinkuna churayamurqan niykur wakin nawpa Qichwa hutintsikkunatana apilliduman tumatsiyarqan, wakin kaqtanam mana alli hutim nishpa ushakaatsiyarqan. Tsaypita patsaymi kanankama llapan Qichwa nunakunapa kapumantsik huk u ishkay pila nishqan hutintsikkuna (kastillanu shimichaw) niykur ishkay apilliduntsikkuna (Qichwa, kastillanuman Qichwa huti tumashqa u kastillanu shimichaw, huk taytantsikpita patsay hukninna mamantsikpita patsay), kaynaw:

(2) Juan Jesús *Quispe Cóndor* [*Qishpi Kuntur*]

José Liborio *Llallihuamán Rashta* [*Llalliq Waman Rashta*]

María Azucena *Shocosh Pachas* [*Shuqush Pachas*]

Eva Teodomira *Llanqui Vicuña* [*Llanqi Wikuña*]

Macario *Lliuya Rurush* [*Lliwya Rurush*]

Kanankamapis wakin qara nunakuna manam Qichwa shimichaw hutikunata chaskita ni qillqayta munayantsu yurikuy panqachaw. Alli kastillanu hutikunata ashiy wawaykipaq u tsuriykiy niyan yayankunata, mamankunata. Paykuna mana allinllata ras ras manaraq akarayaptinna, kikinkuna yurikuy panqachaw munayanqan kastillanu hutikunata churayan, Qichwa apillidutapis kastinanu riquqman tumarkatsiryan qillqayan. Tsaynawmi, Huashkaw yachay wayichaw uryaykaptiy (Yungay, 1986-7) shumaq willakuykunata tarirqaa niykur ayllurqaa. Manam kanankama maychawpis Huashkaw markachawnawqa tarirquitsu llapan nunakunapa Qichwallachaw apillidunkunata. Tsayraykurmi tapukur, tapukur musyayta munarqaa imanaw Qichwa apillidukuna mana putsutsiyanqanta, sinuqa miratsiyanqanta. Tsay ashikuychawmi, awkinkunawan chakwankuna alli, alli willapayamarqan imanaw ‘Mancos cura’ wamrankunapa hutinkuna churanqanta:

Unayshi Mankuschaw huk pasaypa akusay kura kanaq. Paypa manash paciencian kanaqtsu, imallapitapis rasllash piñakuriq. Mana kastillanuta kayiyaptinnaqa ichik Qichwachaw parlaariKurlla ras rasla qarqukuriq. Taynawshi, awilaakuna aywayanaq tayta kurapa dispaachunman partidachaw wawankunapa hutin asintatsiq, tsaynash kuraqa raslla piñashqanaw tapukuriq: “Imanirtaq quwaykika shamushqatsu? Tsaynash awilallaakunaqa yaskiriyay quwallaqa qishyanmi tayta kura nishpa. Tsayta wiyaykurnash mala fe kuraqa librunchaw qillqarinaq apillidupaq ‘QUESHIAQ’ nishqanta. Huk kutikunanash akusay kuraqa raslla tapukuriq ¿Imakunataq wayikipa landunchaw kan? Tsaynash awilullaakunaqa yaskiyaq shuqushllam, warumullam, chillkallam kan tayta kura nishpa. Tsaynash, kuraqa raslla partida linbrunchaw escribiriq apillidunkuna: ‘SHOCOSH’, ‘HUAROMO’, ‘CHILCA’ nishqankunata. Wakin kutikunanash, kikin taytaakuna aywayanaq kuraman, tsaynash alli rikapariykur imanaw kanqannawpis huklla apilliduta librunchaw rashkariq: nunakuna ichik wira kayaptin huklla apelliduta churariq: ‘PACHAS’ shimita. Niykurpis, sikush pishi wamraqa shumaq yuraq, gringurikuq kaptinna. Kayqa mishtipa tsurinchi nishpana, huklla apillidun churariq ‘MISHTI’ nishqanta. Tsaynawshi kay apellidukuna chukarqan. (J. Chiuca 1987, kikiypa rimayniychaw)¹

Rikanqantsiknawpis, Mankus markachawqa nunakunapa apillidunkuna churakarqan kurapa munayninqannaw. Payqa manash alliqllaqa Qichwata rimanaqtsu, kastillanu rimakuq kurash kanaq. Tsayshi, Qichwa munaynin hutikunata wamrakunapa apillidunpaq churanaq. Qichwalla rimaq warmikunawan nunakuna mana imatapis rurayta yachayanaqtsu, tsayqa Diosnintsipa munayninchi nishpa allilla chaskikuyaanaq. Kura ninqanqa tsaynawllash imaykapis rurakaq, manash pipis huklayanpaqa niqtsu ni ruraqtsu. Payqa Diospa hutinchawchi imatapis ruran, tsayshi imayka ruranqanwan ninqan allipa chaskikaanaq llapan Mankus ichik tuna llaqtakunachaw. Tsaynawmi, Huashkawchawqa llapan nunakunapanaw Qichwalachaw apillidukuna kan:

(3) <i>Huaramo</i>	(<i>Warumu</i> : hacha qura nanikunachawwan charakunapa kunchunchaw winakuq)
<i>Pachas</i>	(<i>Pachas</i> : hatun pachayuq u wiqsayuq ullqu u warmi nuna)
<i>Mishti</i>	(<i>Mishti</i> : qara nuna riquq: lluyaqa qaqlla, qarwash-puka aqtsa...)
<i>Shocosh</i>	(<i>Shuqush</i> : llanulla hatun hacha, tullun rurinchaw uchkuyuq)
<i>Queshiac</i>	(<i>Qishyaq</i> : mana alli, imay nanayyuqpis)
	(Huashcao Qichwa apillidukunata rikay: Julca Félix y Cervantes, 2002)

¹ Kay rimanakuychaw qillqarquu imanawpis tayta Hwan Chiuca willamanqantanawlla.

Anqash llaqtakunachawqa atskam Qichwa apillidukuna kayan. Wakin tuna ichikllan karu, hirkakuna rurin, rahu hawan llaqtakunachawnaaqa llapan nunakunapanawmi Qichwallachaw apillidunkuna kayan. Qipa watakunachawnam, yachay wayi (iskwila), radyu, karitira naani chayanqanpita patsaynam kanan qipa nunakuna ichikllapayan huk shimikunachaw (kastillanuwam inklishaw) hutikunata wamrankunapaq churar qallaykuyashqa. Tsayta allaapa rurayan ishka shimi (Qichwa-kastillanu) rimaqkuna. Kikin Qichwa rimaq nunakunapis tsaynaw ruray qallaykuyashqa kastillanu hutiyuq nunakuna Qichwa hutikunayuqkunata asipaayaptin, pinqapaatsiyaptin, ashapaayaptin. Tsaynaw mana ashapashqa kayaanampaq Qichwa apillidunkunata kastillanu rikuy shimiman tikratsiyan u huklla kastillanuman tikratsikuykaayan. Tsaymi kanan tarintsik kastillanu u inkliis hutikunata Qichwa apillidukunawan tahushqata. Waylas raqra hatun llaqtakunapa yurikuy panqachaw kay hutikunata ayllumurquu:

- (4) Joseph *Quispe LLallihuamán*
 André Jerusalén *Rashta* Moreno
 John Peter *Lliuya Rimac*
 Jacqueline *Condori Llanqui*
 Catherine Sánchez *Pachas* (Rikay, Julca 2004)

Kanan qipa watakunanam wakin alli yachaq nunakuna, Qichwa nunakuna pushaqninkuna alli, alli yuyapariykur, yarpakachariykur, nawpa shumaq Qichwa hutikunata ashiriya kur wamrankunata, tsurinkunata Qichwa hutikunata churar qallaykuyashqa. Itsapis Piru suyuchaw kay Qichwa huti churakuy qallarqan amawta Rodrigo Montoyapa warmi tsurinkunapa hutinkunawan. Pay hatun yuyayyuq wiraqtsa ishkan warmi tsurinkunata hutitsirqa: Urpi Montoya niykur Wayta Montoya (B. Gualdieri, willamanqanchaw 2001). Pay warmikunapa qipanmannam wak Qichwa amawtakuna, Qichwa nunakuna pushaqninkuna, Qichwa awqayllikuna Qichwa hutikunata tsurinkunata, wamrankunata hutitsir qallaykuyashqa. Kanan, Anqash markakunachaw kay hutikunata tarintsik:

(5) <i>Ñusta</i> Carranza	(Waylas lingüista amawta Francisco Carranzapa tsurin)
<i>Illanina</i> Villafán	(Tarika shumaq qillqaq amawta Macedonio Villafanpa tsurin)
<i>Mayumi</i> Camones	(Aijachaw Timak ayllupa pushaqnin Luis Camonespa tsurin)
<i>Ayra</i> Moreno Rimac	(Waras yachatsikuq, ishka kuti Waras alcalde, Jorge Morenopa tsurin)
Edgard <i>Cori</i> Patricio	(Yungay ishka shimichaw yachatsikuq, Carlos Torrespa tsurin)

Kay quchu hutikunapita patsay kaayintsik warmikunapaqqa atska shumaq Qichwa shimichaw hutikuna kayan, ullqkunapaqqa ichik nakaytam tarintsik. Kayqa manam ullqpaq Qichwa hutikuna kantsu ninantsu, sinuqa ashinanllachawmi. Alli ashishqaqa warmipaqpis ullqpaqpis shumaq hutikunam kan. Rikanqantsiknawpis, allaapa kushikpaqmi wakin amawtakuna, pushaquqkuna, Qichwa kuyaqa nunamayintsik kikintsikpa shimintsikchaw hutikunata tsurinkunapaqwan wawankunapaq shumaq allin, allin kaqta ashiriya kur churaykaayan. Paykunawmi wawqikuna, panikuna kikintsikpa Qichwa shimintsikchaw hutitsishun tsurintsikkunata, wamrantsikkunata. Imanirtaq kastillanu, inkliis shimikunallachaw hutikunata ashishun, Qichwa shimintsikchaw kaykaptin? Unay unay hutintsikkunata ashishun, kawatsishun, miratsishun. Tsay hutikunaqa allaapa allillam kayan, imayka shimikunachawnawllam shumaq niyquq, ninanyuq kayan. Tsay raykur kushi, kushi, mana pinqakushpa, allitukur, allitukur Qichwa hutintsikkunata ayllushun, rimashun, miratsishun, winatsishun, atskayaatsishun. Mana kikintsik shimintsikta rimashqaqa, mana nuqantsik Qichwantsikta yachatsikushqaqa, mana Qichwa hutintsikkuna wiñatsishqaqa, pitan ruranqa? Imanirtaq kikintsik Qichwantiskta miratsintsiktsu?, tsayqa nuqantsikpa munaynintsikllachawmi. Huklla qallashun wiraqtsantsikkunata qatipar,

paykuna alli naanitam kicharayaamushqa Qichwa hutintsikunaman kutipanapaq niykur kushi, kushi wiñatsinapaq. Kanan, Qichwa shumaq hutikunata rikaanapaq, wakinllata churaramuy:

Qichwa hutikuna ²	
Warmi hutikuna	Ullqu hutikuna
<i>Killari</i> (killapa atskin)	<i>Illapa</i> (tamyananpaq qanrarapa atskin)
<i>Kusiwayta</i> (asinaraykaq wayta)	<i>Kallpa</i> (allaapa atska kallpayuq nuna)
<i>Mayusisa</i> (mayuchaw winaqkuq wayta)	<i>Kamatsiq</i> (imayka yurinanpaqpis kamaq)
<i>Mayumi</i> (nuqapa mayuu)	<i>Katari</i> (hatun mantsana quri amaru)
<i>Ñusta</i> (shumaq warmi)	<i>Llalliq</i> (pitapis nawpaq, nawpata imatapis ruraq)
<i>Pillpi</i> (waytakunachaw tukuy rikuq puriq ashma)	<i>Qapaq</i> (imaykapis atskayuq)
<i>Palla</i> (ayllupa shumaq niykur alli kaq warmin)	<i>Qillma</i> (allaapa rimakuq, llaqla nuna)
<i>Qullqisisa</i> (qillay rikuq wayta)	<i>Sunqusuwa</i> (kuyayllapa warmipa shunkun suwakuq)
<i>Sisalla</i> (ichikllallan wayta)	<i>Tupaq</i> (alli pushakuq nuna)
<i>Urpi</i> (shumaq kuyay qullmi pishqu)	<i>Ushqu</i> (karullapa purikuq mana waatay mishi)

Tsaynawmi llapan hatun Tawantinsuyuchaw atska warmipaqwan ullqupaq shumaq Qichwa hutinkuna kayan. Ninqanawpis Qichwa hutintsikunawqa manam mishkilla ninayuq hutikuna kantsu huk shimikunachaw. Tsay raykur Qichwa shimintsikta kawatsishun, winatsishun, hatunyaatsishun kikinstitkunapa hutintsikkunapita patsa qallaykur. Qichwa hutiyuq kay manam pishipantsiktsu, tsay hutintsiknawllam imayka shimi hutikunapis. Tsaymi mana pinqakushpa Qichwa hutikunata churashun qipa tsurintsikunata, wamrantsikkunata. Wakin karu marka krinku nunakunapis allaapan mañakuyan, ashiyan Qichwa shimi hutikunata wanrankunata hutitsiyanampaq, paykunapis ruraykayyaptin imanirtaq nuqantsiq rurantsiktsu? Imatataq shuwaraykantsik? Tsay raykurmi warmikunapa hutinkunatawan ullqkunapa hutinkunata uma quchu rikaariykur ashishun hukkunata qipa wamrantsikunata hutitsinapaq.

2. Qichwa kuyay hutikuna

Anqash llaqtachawqa Qichwa rimaq nunakuna niykur wakin kastillanu rimaq nunakunapis manam kastillanu hutinkunapatsu riqinakuyan, sinuqa paykuna Qichwa kuyay hutinkunapam qayanakuyan. Kastillanu pila hutipita patsaymi Qichwa kuyay hutikunata kamayan. Llapan kastillanu pila hutinkunatam tikratsiyan Qichwa kuyay hutikunaman. Tuna llaqtakunachawnaqa llapan nunakunam pishi wamrakunapita awkiskama Qichwa huyay hutinkunallapa riqinakuyan. Wakinkunanaqa kastillanu hutinkunata yarpaayantsu, qunqariyan Qichwallachaw hutinatsikur, riqinakur, qayanakur. Rikaarishun Timakchaw huk chacha warmi nimanqanta:

Huk kutim, tutu wawaa allaapa qishyaquykurqan. Nuqa yachanqaa tuna markachaw Timak nishqanchaw manam karqantsu ni ima pusta midica. Tsay raykurmi wawallaqa ichikllapayan pasaypa antsaakurirqan. Tsaynam huk quyana Mircee sanidaman aparqaa. Tsaychawnam, nawpata sanitariyuqa tukuyta tapupaamarqan: quqaapa hutinta, nuqapa hutiita, maypita aywanqaata, imaykatapis tapupamarqan. Niykurnam llapan willanqaata librunman apuntariq. Tsaypitanam, wawaapaq tapukur qallaykamarqan: ¿Imataq wawaykipa hutin? Ay mamacita, nuqallaqa yarpaqaatsu, qunqaykullarqaa patsaypa. Imam?, imam?... nishpa yarpakachaykullarqaa, allaapa pinqakushqa, piru manam yarpaykullarqaatsu. Tsaynam, pasaypa pukayashqa sanitariyutaqa nikurqaa: Siñur sanitariyu qunqaykullarquumi, Shellba, Shellba niyaallam... Sanitariyunam

² Atska Qichwa hutikunata rikay: Julca Félix y Cervantes (2002).

asinarashllapa nimarqan: ¿Silveriyuku hutin? – Manam tayta sanitariyu nishpa yaskirqaa; ¿Silvestre? – Manam; ¿Silvano? – Manam, manam yarpaallatsu taytaycitu. Shellbam kuyay hutinllaaqa, tsaynawllam kutitsiyaa... ¿Cervantes? – awmi, awmi, tsaymi hutinllaa. Ichik asipaaramarnam sanitariyuqa nimarqan: Amari qunqankitsu wamraykipa hutinta mamita! Imaynachi kikikipa hutiykitapis qunqaykunki nishpa allaapa pinqakaykatsimarqan. Kay tuna markakunachawqa kuyay hutiykunallapam riqinakuyaa taytay sanitariyu niykurqaallana. (cf. Julca 2004: 65).

Kay rimaychaw rikantsik, Qichwa kuyay hutikunaqa pasaypan kastillanu hutikunata ichikyaatsiyan tuna Qichwa rimakuyyuq llaqtakunachaw. Ninqantsiknawpis tsaykunachawqa pishi wamrapura, shipashkunapura, awkiskunapura niykur llapan purakunapis Qichwa kuyay hutinkunallapan riqinakuyan. Anqash llaqtachawqa llapan Qichwa rimaq nunakuna Qichwa kuyay hutinkunallawanmi kuyayllapa wamrankunata, ayllunkunata, yanasankunata qayayan, riqiyan. Kikinpa hutin ninqannawpis, Qichwa nunakunaqa allaapa shumaqllapa, kuyayllapa imaykatapis ninakuyan, sitsun paykunata kastillanu hutinpa qayanki mana allinawmi paykunapaqqa, qamlaq hutinawmi, ashay rikuq hutinawmi. Tsaymi mana Qichwa rimaq nunakuna musyayaan Qichwa nunakunapa yuyayninkunata, rimayninkunata allimpa tintukaayanapaq, rimayaanapaq, imatapis willapaanakuyanapaq.

Kanan tapukuruy ¿Imanirtaq Anqash tuna llaqtakunachaw atska Qichwa kuyay hutikuna kayan? Rikanqantsiknawpis, kay llaqtantsikchawqa mananam alliqllaqa Qichwa hutikuna kayannatsu, qara mishti kastillanu rimaq nunakunam ichikllapayan ushakaatsiyashqa mana alli nishpa pitsqa pachak wata chayaamunqampita patsay. Niykurpis, imaykantistapis quchimarquntsik, pinqakatsimarquntsik Qichwa hutintsikpita qallaykur. Kaynaw Qichwa hutikuna ushakaptinnam alli yachaq awkin nunakuna, alli yuyayninkunawan mana pasaypa Qichwa mishki hutikuna putsunanpaq kastillanu hutikunata ichikllapayan tiktatsiyashqa, tumatsiyashqa Qichwa rikuq mushuq hutiman. Tsay mushuq hutikunam (kuyay hutikuna) kikin Qichwa hutikunanawlla rimakaayan, kaynaw:

- (8) *Awlli* [Awlli]³ < Aurelio(a)
Hishu [Hishu] < Jesús(a)
Llupi [Llupi] < Roberto(a)
Mañu [Mañu] < Manuel(a)
Shishi [Shishi] < Cecilio(a)
Wiñi [Wiñi] < Benancio(a)

Rikanqantsiknawpis, Qichwa kuyay hutikunaqa manam kikin Qichwa hutikunatsu, sinuqa paykuna kastillanu hutikunapita patsaymi yarqun, rurakan niykur kikin Qichwa hutikunanawlla rimakan llapan Qichwa rimacaq patsakunachaw. Anqashchawqa ichik tuna llaqtakunachawan hatun markakunachaw Qichwa rimaq nunakunawan Qichwantin kastillanu rimaqkunawan llapan kastillanu hutikunata Qichwa kuyay hutiman tiktatsiyan. Nikurpis wawankunata, tsurinkunata, yanasankunata, taytankunta, pitapis kuyay hutinllapa qayayan, riqiyan. Tsanawmi, hatun yachay wayikunachawpis wakin amawtakuna, yachaq nunakuna Qichwa kuyay hutinkunallapa qayanakuyan kastillanuchaw rimaykar. Tsanaw, UNASAM hatun yachay wayichaw allaapa riqishqa kayan kay yachatsikuqkuna: Mashiku (Macedonio), Ushka (Oscar), Ishaaku (Isaac), Muushi (Moisés). Kay kuyay Qichwa hutikunata rimayan manam Qichwawan kastillanu rimaqkunallatsu, sinuqa kastillanulla rimaqkupismi.

Anqash tuna llaqtakunachaw Qichwa kuyay hutikuna rimakanqanta rikaarinapaq, kay nawpa quchuchaw wakinllata churaramushaq. Kaykunaqa wakin kuyay hutikunallam (huk pachak

³ Allilla kayikaananpaq, kaychaw qillqakashqa kaynaw: sh = [š], ch = [č], ll = [λ], h = [x], ts = [ç], ñ = [ɲ].

ishkay chunka huk, 121) qanchis watachaw ayllunqaapita (1997 – 2005). Wata, wata llapan Anqashpa ichik llaqtankunata watukar, watukar; tapukur, tapurkur, Qichwata rimayllapa pitsqa pachak Qichwa hutitam ayllurquu.

Anqash Qichwa kuyay hutikuna					
<i>ALLICHA</i>	Alejandrina	<i>KISHPI</i>	Crispín	<i>ÑATA</i>	Natalio/a
<i>ALLICHU</i>	Alejandro	<i>KISHTI</i>	Cristina	<i>ÑATI</i>	Natividad
<i>ALLKA</i>	Arcadio	<i>KISHTU</i>	Critóbal	<i>PASHKU</i>	Pascual/a
<i>ALLKI</i>	Aquímedes	<i>KULLI</i>	Corina	<i>PATUCHA</i>	Patrocina
<i>ALLMA</i>	Armando	<i>KUMSHI</i>	Consuelo	<i>PILLU</i>	Pedro
<i>ALLMA</i>	Amanda	<i>KURSHI</i>	Corsino	<i>PITU</i>	Petronila
<i>ALLTI</i>	Artemio/a	<i>KUSHTA</i>	Constantino	<i>PULLI</i>	Florencio/a
<i>ALLWI</i>	Alberto/a	<i>LLALLISH</i>	Gladis	<i>PULLI</i>	Policarpo
<i>AMISH</i>	Américo/a	<i>LLAMI</i>	Yamira	<i>SHAKA</i>	Zacarías
<i>ANCHI</i>	Andrés	<i>LLAWLLA</i>	Laura	<i>SHALLA</i>	Salomé
<i>ANKI</i>	Ángel/ica	<i>LLIKA</i>	Ricardo/ina	<i>SHAMU</i>	Samuel
<i>ANTU</i>	Antonio/a	<i>LLIKU</i>	Gregorio/a	<i>SHANTI</i>	Santiago
<i>ASHU</i>	Azucena	<i>LLIPU</i>	Ildefonso/a	<i>SHATU</i>	Saturnino
<i>AWLLI</i>	Aurelio/a	<i>LLIWTI</i>	Eleuterio	<i>SHAWI</i>	Sabino/a
<i>CHAMI</i>	Daniel/a	<i>LLUHI</i>	Rufino	<i>SHIKU</i>	Segundo
<i>CHUMI</i>	Domingo/a	<i>LLULLA</i>	Rolando	<i>SHILLI</i>	Cirilo/a,
<i>CHUMI</i>	Domitila	<i>LLULLI</i>	Lorenzo	<i>SHILLI</i>	Celestino/a
<i>HINŨ</i>	Genoveva	<i>LLUMA</i>	Rómulo	<i>SHILLWA</i>	Cervantes
<i>HILLI</i>	Jeremías	<i>LLUMI</i>	Diómedes	<i>SHILLWI</i>	Silverio/a
<i>HILLU</i>	Gerónimo	<i>LLUPI</i>	Rubén	<i>SHIMPI</i>	Simplicia
<i>HISHU</i>	Jesús	<i>LLUSHA</i>	Rosario	<i>SHINU</i>	Zenón
<i>HUNSHU</i>	Alfonso	<i>MAKA</i>	Macario/a	<i>SHINU</i>	Senobio/a
<i>HUÑU</i>	Jonás	<i>MALLKA</i>	Margarita	<i>SHISHA</i>	César
<i>HUSHI</i>	José	<i>MALLI</i>	Mariano/a	<i>SHISHA</i>	Cesáreo
<i>ILLMU</i>	Edmundo	<i>MALLSHI</i>	Marcelino/a	<i>SHIWA</i>	Sebastián
<i>ILLU</i>	Eduardo/a	<i>MALLY</i>	María	<i>TILLI</i>	Teresa
<i>IMISH</i>	Emilio/a	<i>MAÑU</i>	Manuel	<i>TILLU</i>	Teófanés
<i>IMPISH</i>	Empeatriz	<i>MASHI</i>	Macedonio/a	<i>TULLI</i>	Toribio
<i>INLLI</i>	Herlinda	<i>MATISH</i>	Mateo	<i>TUNASH</i>	Donato
<i>ISHA</i>	Isabel	<i>MATISH</i>	Matías	<i>UCHA</i>	Leonidas
<i>ISHI</i>	Isidro/a	<i>MAWLLI</i>	Maurelio/a	<i>UKTA</i>	Octavio/a
<i>ISHPI</i>	Esperanza	<i>MILCHU</i>	Melchor/a	<i>UÑU</i>	Honorata
<i>ISHTI</i>	Esteban	<i>MILLKI</i>	Melquiades	<i>USHI</i>	Eusebio/a
<i>IWSHI</i>	Eusebio	<i>MILLSHI</i>	Mercedes	<i>USHKA</i>	Oscar
<i>KALLMI</i>	Carmen/lo	<i>MULLI</i>	Modesto/a	<i>USHTA</i>	Estaquio/a
<i>KALLU</i>	Carlos	<i>MUSHI</i>	Moisés	<i>WALLI</i>	Valentín/a
<i>KASHI</i>	Casilda	<i>ÑASHI</i>	Narciso/a	<i>WIÑI</i>	Benito/a

Kanan kay quchupita patsay rikaarishun imanawpis kastillanu hutikuna Qichwa rikuq kuyay hutiman tikranqanta. Kaykuna yarqunanpaq tukuy ichik rimaykunatam Qichwa rimaq nunakuna rurayan. Kay qillqaychaw kanan rikaarishun allaapa atska ruraqaqkunallata:

- 1) Tsay rikuq kastillanu hutikunapaq huk Qichwa kuyay hutillata churayan ullqkunapaqwan warmikunapaq. Niykurnam ullqutawan warmita mana pantayaanapaq kikin Qichwa kuyay hutillaman ichikllallam kastillanu ushak shimikunata (-chu, -ku ullqupaq niykur -cha, -ka warmipa) yapayan. Kay ichikllallan ushaq shiminam allaapa kuyay rimayman tikratsin kuyay hutikunata. Rikaarishun:

Kastillanu pila hutikuna	Qichwayashqa kuyay hutikuna	
Kastillanu ullqu niykur warmi hutikuna	Ullqupaqwan warmipaq ichik kuyay hutikuna	Ullqupaqwan warmipaq hatun kuyay hutikuna
Antonio, Antonino	Antu	Antu-ku
Antonia, Antonieta		Antu-ka
Aurelio, Aureliano	Awlli	Awlli-chu
Aurelia, Aureliana		Awlli-cha
Carmelo	Kallmi	Kallmi-chu
Carmela, Carmen		Kallmi-cha
Cirilo, Celestino	Shilli	Shilli-chu
Cirila, Celestina		Shilli-cha
Marcelino, Marceliano	Mallshi	Mallshi-chu
Marcelina, Marceliana		Mallshi-cha
Máximo, Maximiliano	Makshi	Makshi-chu
Máxima, Maximiliano		Makshi-cha
Ricardo, Ricardino	Llika	Llika-chu
Ricarda, Ricardina		Llika-cha

- 2) Kastillanu pila hutikunata Qichwa kuyay hutikunaman tikrakaatsichaw, Qichwayaatsichaw ichik kastillanu shimikuna (hunimakuna) tikrakan Qichwakaqman. Tsaynaw Qichwa rikuy kuyay hutikuna ruraychaw tukuy laya kastillanu hunimakuna tukuy laya Qichwa palatal hunimallaman tikrakan. Kay ruraytam shimi kaayiq, musyaq amawtakunapaq palatalisasiyuntanaw riqiyan. Palatalnaw waqaq Qichwa hunimaman tumayan kay kastillanu hunimakuna: s > sh; l, r, d > ll; n > ñ; d > ch. Tsaynaw rurakan nawpa u qipa Qichwayashqa kuyay hutikunapa silawanchaw. Kanan rikaarishun imanawpis kaykuna tikrayakanqanta:

Tukuy laya kastillanu hunimakuna palatal Qichwa hunimakunamanlla kuyay hutikunachaw tikran		
Kastillanuwan Qichwa kunsunanti hunimakuna	Kastillanu pila hutikuna	Qichwayashqa kuyay hutinuka
s _[C] > sh _[Q]	<u>S</u> antiago	Sh anti
	<u>E</u> steban	Is ti
l _[C] > ll _[Q]	<u>L</u> aura	Ll awlla
	<u>A</u> lberto	All wi
r _[C] > ll _[Q]	<u>R</u> osario	Ll usha
	M <u>a</u> rgarita	M all ka
n _[C] > ñ _[Q]	F <u>e</u> rnando	Ñ antu
	Ma <u>n</u> uela	Ma ñ u
d _[C] > ch _[Q]	<u>D</u> ominga	Ch umi
	<u>A</u> ndrés	An chi
d _[C] > ll _[Q]	<u>E</u> d <u>d</u> undo	Ill mu
	E <u>d</u> uarda	Ill u

- 3) Kastillanu shimipa pitsqantinmi wukalninkuna kayan (a, e, i, o, u). Tsay raykurmi kastillanu hutikuna kay mayqan wukalkunawanpis rimakan niykur qillqakan. Qichwa shimipanam kimalla wukalninkuna kapun (a, i, u). Tsaymi llapan tukuy laya hutikunawan imaykapis kima wukalkunallawan rimakan niykur qillqakan. Kastillanu hutikunata Qichwa rikuq hutiman tikratsiyananpaq Qichwa rimaq nunakuna ishkay kastillanu wukalkunata (e, o) tumatsiyan Qichwa wukalmannawlla (i, u) kaynaw: /e/ > [i], /o/ > [u]

Kastillanu wukal hunimakuna Qichwa wukal hunimakunaman tikran		
Kastillanuwan Qichwa wukal hunimakuna	Kastillanu pila hutikuna	Qichwayashqa kuyay hutikuna
e _[C] > i _[Q]	Carm <u>e</u> n	Kallm <u>i</u>
	C <u>e</u> cilio	Sh <u>i</u> sh <u>i</u>
	<u>E</u> steban	<u>I</u> sht <u>i</u>
	Z <u>e</u> nón	Sh <u>i</u> nu
o _[C] > u _[Q]	C <u>o</u> rsino	K <u>u</u> rshi
	J <u>o</u> sé	H <u>u</u> shi
	Melch <u>o</u> r	Millch <u>u</u>
	R <u>o</u> berto	L <u>u</u> pi

Ushanapaq, manam kay ruraykunallatsu rurakan Qichwaman kastillanu hutikunata tikratsikaananpaq. Rurakanmi kay wakkuna: huk waqayllachaw ichik kastillanu hutikuna rimakaq Qichwa kuyay hutiman tumayan ichik hatunyashqa ishkay waqayman (Juan > Hu.wan); atska waqaychaw kastillanu hutikuna rimakaq Qichwa kuyay hutiman tikrayan ichikyashqa ishkay waqayllaman (Es.pe.ran.za > Ish.pi). Niykurpis, Qichwa kuyay hutikunachawqa ushanan qipanman silawallam hatun pashtayyuq rimakan (**Luis** > **Lú**.wis, **Cé**.sar > **Shí**.sha, Te.**ó**.fa.nes > **Tí**.llu). Tsaynawllam, huk kuyay huti hananman atska ichik shimikunata yapantsik, tsaynawmi allaapa hatun shimi rurakan: Esteban > Ishti, Ishti-*chu*, Ishti-*chu-ntsik*, Ishti-*chu-ntsik-kuna*, Ishti-*chu-ntsik-kuna-naw*, Ishti-*chu-ntsik-kuna-naw-lla*, Ishti-*chu-ntsik-kuna-naw-lla-raq*, Ishti-*chu-ntsik-kuna-naw-lla-raq-chi*, Ishti-*chu-ntsik-kuna-naw-lla-raq-chi-yaa*. Llapan imayka rurana kuyay huti ruraychaw tarintsik nawpa qillqaynichaw (rikay, Julca 2004). Ushanapaq, Qichwa kuyay hutikunaqa allaapa atskam Anqash llaqtakunachaw kan, rimakan. Tsaykunawanmi kuyayllapa, shumaqllapa, kushi kushilla nunakuna qayanakura, rimanakuyan, kawakuyan.

3. Qichwa ashay hutikuna

Anqash llaqtakunachawqa Qichwa ashay hutikunapis atskam kanyan. Llapan nunakunam wamrapita qallaykur chakwaskunakama kay hutikunata rimayan pinapaanakuychaw, ashanakuychaw, asipaanakuychaw. Qichwa ashay hutikunaqa llapan shimikunachawnawpis mana alli hutikunam kayan, tsay hutikunawanqa, hutin ninqannawpis, nuna mayintsikta asipantsik, kushipantsik, ashantsik niykur piñatsintsik. Kay hutikunataqa manam pipis allillaqa, kushi kushillaqa chaskiyantsu, sinuqa piñaypa, piñarmi kutitsiyan rimaqninkunata; wakin kutinaqa maqanakuymanpis chaayanmi.

Anqashchaw manam tsay niqyuqllatsu ashay hutikunaqa kayan, wakin kaq alli niqyuq kayan wak kaqkunana pasaypa mana alli niqyuq kayan. Tsay raykurmi kay panqachaw ishkay laayaman ashay hutikuna quchukan: shumaqkaq ashay hutikuna niykur mana allikaq ashay hutikuna:

1) Shumaqqaq ashay hutikuna. Kay ashay hutikunaqa alli shumaq niqyuq kayan. Tsayta nunakuna (taytakuna, mamakuna) wamrankunapaq kuyay hutikunatanaw churayan. Kay hutinkunallapan wakinnaaqa qayakayan, riqikaayan wamrapita patsay awkis kayanqankama. Kay shumaq ashay hutikunapaqqa nunakuna shumaqllapa ashiyan, akraayan wamrankunapa imampis allikaqninpita, shumaqkaqninpita. Rikaarishun:

(9) Shuqu	(Shumaq gringukunanaw puka aqtsayuq)
Ñawsa	(Ichiqlallan nawiwiyuq hiqchinaraykaq warmi)
Pachu	(Shumaqllallan wiralla wamra)
Papiku	(Papi qayaypita tumatsishqa)
Chapllu	(Chapllayllapa imatapis mikukuq)

2) Mana alli ashay hutikuna. Kay hutikunaqa mana alli ninanyuq hutikunam kayan. Kay hutikunata wamrakuna pura, shipashkuna pura niykur awkiskuna pura, chakwaskuna purapis chachakuna purapis rimayan kushipaaninkunachaw, asipaaninkunachaw, ashanakiyninkunachaw, piñanatsinakuyinkunachaw. Wakin kutikuna, kay hutikuna pakayllapa rimakaayan, mana kikin nuna u warmi wiyaykaptin, sinuqa huk nunakunallawan rimakan asipaakuyanapaq. Sitsun kikin nunata u warmita qayayan kay mana alli ashay hutikunawan allaapan piñayan, maqaquytapis munayanmi niykurpis paykunapis huk ashay hutiwanmi rimaqninkunata kutitsiyan.

Allaapan Qichwa shimichaw ashay lluta hutikuna kan warmipaqpis ullqupaqpis. Kay ashay hutikuna churakan imanawpis nunakuna kayanqanpiq, imankunapis mana alli kanqanta rikaykur: ichikllallan, hatun, tuqru, wishtu, llaqla, imaykanawpis kayanqanpita patsay. Wakin ashay hutikunaqa asikiyllapaqmi kayan, huk kaqkunanam piñakuypaq, tsay raykurmi wakin nunakunanaqa wiyaytapis munayantsu, maqakuytapis munayan.

Wakin mana alli ashay hutikuna rimakaayan chikinakuyllachaw, ashanakuyllachaw, wasa rimanakuychaw. Tsay ashanakuy ushariptin mana rimakannatsu. Tsaynawmi, nunkuna piñayninllachaw imayka shimiwanpis ashayan ashaqninkunata. Manam pipis upallallaqa kakuyantsu, yaskinakuyan ashay hutikunallawan allaapa piñatsiyaananpaq. Kay riquq ashay hutikunaqa allaapa rimakaayan wamrakuna pura, imatapis quchinakur, mana alli kaayinakur. Nikurpis wamaqllataqa awkis nunakuna purapis ashanakuyan, rimayan kay hutikunawan, pinqatsikuyta munar, wiyapaatsita munar. Tsaynawmi rikantsik, machashqa awkis nunakuna rimanaquqta, wamrakuna pukllachaw ashanakuyta. Rikaarishun, Marian (Waras) pampachaw ishkay wamrakunapa ashanakuyanqanta:

- (10) A: Ratapuchita pukllakushun?
M: Manam munaatsu.
A: Apuray Mañuuku ama nikachaytsu.
M: Manam ari!, manaku kayinki?
A: Apuray shay, mana pukllarqa *warmiisham* kanki.
M: *Kuchi* Angel ama qallapaamaytsu, ah?
A: *Lamati* Mañu, ha, ha...
M: Qamna *asyaq siki, supi siki* chuulu.
A: Qamna *kullu siki, manka siki*.
M: Upaalla *tuqru sinqa*.
A: Qamna *ashnu rinri*, hu, huuu... karay.
M: *Ispay siki*
A: *Mallaqaakuq*
M: *Ratsak nawi*
J: Imatataq wamrakunaqa ashnakuyaayan, upalla, upalla ishkaykitam astayashqayki.
(Tsayta wiyaakur wanrakunaqa huklla pintillapa aykikuyan, F. Julca, 22-05-2005).

Kay kasta ashay hutikunaqa piñatsinakuyllachaw, ashanakuyllachawmi rimakaayan niykurqa mananam rimakaayannatsu. Rikanqantsinawpis, manam ni mayqan wamrakuna upaallaqa kayantsu, ishkanmi ashnakuyan tukuy mana alli shimikunawan.

Wakin kaq ashay hutikunanam siy ushakantsu rasllaqa, sinuqa unaymi nakan. Wakin kaqwan pipis tsaynawlla ullqutapis, warmitapis riqiyan, hutitsiyan. Wak kaqkunawannam siy rimayan pakayllapa, huk nunakunallachaw, manam kikin ullquta u warmita niyantsu wiyaykaptin. Kay ashay hutikunaqa llapan hutikunawanmi alli tinkun. Tsaynawmi kikin Qichwa hutikunawan, Qichwa huyay hutikunawan niykur kastillanu hutikunawanpis alli tinkuykur rimakayan. Niykurpis hapallanllam mana huk hutikunawan tinkushpa rimakan. Rikaarishun imanawpis kay kasta ashay hutikuna rimakaayanqanta:

(11) Qichwa hutikunawan:

Ratsak Illanina : Pachas warmi (Illanina) ratsaq hakashqanaw
Wiksu Tamyá : Wishtu, wikshu chaki warmi (Tamyá)
Lamati Mayumi : Wirpampa tuqanin iwkiikaq warmi (Mayumi)
Wiqla Ñusta : Imatapis rakcha rakcha, mapa mapa rurakuq warmi (Ñusta)

(12) Kuyay hutikunawan:

Quru Mañu : Quru waqta nuna (Mañu)
Sapra Mallu : Atska shaprayuq nuna (Mallu)
Wanla Shatu : Shukshunaw hatun uyu nuna (Statu)
Kuchi Mallshi : Piwanpis purikuq warmi (Mallshi)

(13) Kastillanu hutikunawan

Tuqush Pedro : Papa tuqushnaw asyaq nuna (Pedro)
Suqpi Lopez : Waran ullunaraykaq nuna (López)
Qila Vidal : Mana ima ruray munaq nuna (Vidal)
Pishqu Paredes : Pichuy chankanaw ichikllallan, uyulla nuna (Paredes)

(14) Kikin ashay hutilla

Wara suqpi : Waran ullunaraykaq nuna u warmi
Wasarima : Huk nuna mana kanqanchaw wasan rimaq
Chirisa : Ichikllallan chirilla warayuq warmi
Liqtiti : Liqchichi wamrakunapa ismayninnaw huklla piñakuq, waqakuq.

Ashay hutikunaqa kikin hutikunatam (Qichwa hutikuna, kuyay hutikuna niykur kastillanu hutikunata) tikratsin, tumatsin niqninkunachaw, mana alli ninanpaq, llutanman ninanpaq. Rikanqantsiknawpis, ashay hutikunaqa nunakunapa hutinkuna nawpanman churakan: *Upa* Maulli, *taqla* Rusbel, *wiqti* Lorenzo.

Ushanapaq, ashay hutikunqa manam rimakantsu hapallan nunakunapa hutinkunallawan, sinuqa atsqa nunakunatapis huk ashay hutiwan riqiyanmi Anqash markakunachaw. Tsaynawmi, Anqash llapan markakunapa ashay hutinkuna kan. Kay ashay hutikunawan llapan nunakunata wamrapita qallaykur awkiskama, ullqutapis warmitapis, qayayan, riqiyan. Rikaarishun:

- (15) Mishi kanka (*mishi kankashqa mikuq Waari nunakuna*) : ‘Huari’
 Qaqa laasuq (*amashakuna suwaquq Rikway nunakuna*) : ‘Recuay’
 Kima muti (*micha Sukcha nunakuna*) : ‘Succha’
 Qila wayanu (*allaapa qilla Wayan nunakuna*) : ‘Huayan’
 Chukis (*imatapis luntanpa ruraq Kunchukus nunakuna*) : ‘Conchucos’

Rikanqantsiknawpis ashay hutikunaqa mana alli ninanyuq hutikunam kayan, kaykunawan nunakuna rimayan ashanakuynikunachaw, pitapis piñatsita munar, asipayta munar. Wakin kaqlam ashay kuyay hutikunanaw kayan, tsayta taytakuna, mamakuna tsurinkunapaq, wawankunapaq churayan imankunapis alli shumaq kanqanta rikaykur. Niykurpis, ashay hutikunaqa manam hapallan nunakunallapaqtsu sinuqa huk llaqta, marka llapan nunakunatapis hutitsiyanmi ashay hutikunawan.

4. Usharina

Unay unayqa Qichwa nunamayintsik huk hutiyuqllam kayarqan. Paykunaqa Qichwachaw shumaq hutikunallawanmi hutitsinakuyarqan; ispañuliskuna chayamunqanpita patsaynam ichikllapayan tsay shumaq Qichwa hutintsikkuna wallkayashqa, wakin llaqtakunahawnaqa pasaypa ushakashqa. Tsaynaw qipa wata kikin Qichwa nunakunapis mananam tsurinkunata, wawankunata Qichwa hutikunawan hutitsiyanntsus, sinuqa kastillanu hutikunawanmi hutitsiyan. Wakin wayna, shipash kaqkunanaqa Qichwa apillidunkunata pinqakuyan, tsaymi kastillanuman u kastillanu rikukman tikratsiyan.

Tuna ichikllallan niykur hatun Anqash llaqtachaw llapan Qichwa rimaq nunakuna niykur wakin kastillanu rimaq nunakunapis wamrankunata, ayllunkunata, shipashkunatawan yanasankunata kuyay hutinkunallapa hutitsiyan. Kay Qichwa kuyay hutikuna rurakan kastillanu hutinkunapita patsay. Tsaynawmi Anqashchawqa nunakuna llapan kastillanu hutikunata Qichwa rikuq kuyay hutiman tumatsiyan. Unay unay patsaypitam Qichwa nunakunaqa shumaqllapa, kuyayllapa qayanakuyashqa, hutisinakuyashqa, tsaymi kay qipa nunakunapis tsaynawlla rimayninkunachaw hutitsinakuyan Qichwa kuyay hutikunata ruraykur, kamarir.

Allaapa kushikuypaqmi wakin alli yachaqkuna, yachatsikuqkuna, pushakuqkuna niykur wakin Qichwa kuyaqa nunamayintsik kay qipa watakunachaw tsurinkunapaqwan wawankunapaq Qichwachaw hutikunata ashirir churay qallaykuyashqa. Paykunanawmi wawqikuna, panikuna kikintsikpa Qichwa shimintsikchaw hutitsishun tsurintsikkunata, wawantsikkunata. Imanirtaq kastillanu, inkis shimikunallachaw hutikunata ashishun, Qichwa shimintsikchaw shumaq hutikuna kaykaayaptin. Unay unay hutintsikunata ashishun, kawatsishun, miratsishun, kushi kushillapa, nunatukur, warmitukur, mana pinqakushqa, mana mantsakushpa. Tsay hutikunaqa allaapa allillam kayan imayka shimikunachawnawllam.

Kananqa Piru suyuchaw llapan shimikuna kawayananpaq, winayaanpaq, rimakaanpaq maychawpis, piwanpis, imatapis huk liymi kan. Kayqa Shimikunapa liyninmi N° 28106, kaychaw allim willakun llapan llaqata nunakuna Piru suyuchaw kikinkunapa shiminchaw rimakuyaananpaq wayinkunachaw, hatun yachay wayikunachaw, may hatun mishtikunapa wayinkunachawpis. Tsayraykur, yachatsikuq mayikuna allim qamkunapis yachay wayikikunachaw yachaquq wamrakunata hutitsiyanikiman Qichwa kuyay hutinkunapa. Tsay hutinkunata wiyarqa, paykuna wayinkunachawnawllam rikakaariyan, kuyay ayllunkuna rimaqkunawannawllam rikakariyan, tsaynaw karqa kushi, kushim, shakya, shakya imaykatapis rimapaayashunki, willapaayashunki mana mantsakushpa, niykurpis alli, allim yachakuyanqa. Sitsun pishi wamrakunata kastillanu hutinllapa qayayanki, paykuna manam allillaqa rimapayashunkitsu, mantsakushllapam wakinllata, pullanllata willayaashunki. Tsaynaw llapantsik kikintsikpa shimintsikchaw niykur yuyaynintsikchaw rimanakur kawakushun.

Qillqashqakuna ñawikashqan

- BADILLO, Javier. 2000. *Lingüística y educación. Nuevas estrategias de estudio y aprendizaje de la lengua funcional*. Herrera Editores. Lima.
- CARRANZA, Francisco. 1993. *Resultados lingüísticos de contacto quechua y español*. CONCYTEC: Lima.
2003. *Diccionario Quechua Ancashino-Castellano*. Vervuert-Iberoamericana. Frankfurt am Main-Madrid.
- CHAVEZ, Amancio. 1994. *Normalización del quechua*. FDCCPP, UNASAM. Huaraz. (mimeo).
- CERRÓN-PALOMINO, Rodolfo. 2003. *Lingüística quechua*. 2da. Edic. Centro Bartolomé de Las Casas. Cusco.
- JULCA, Félix. 2001. *Los cariñativos en el habla familiar andina y procesos educativos*. Hatun suyukuna rimayninchaw "II Congreso Nacional e Internacional de Lingüística Andina". Universidad Tomás Frías de Potosí, Bolivia.
2002. "Anqashpa Qichwan". Kaychaw *Lengua y Sociedad* 4. CILA, UNMSM, pp. 04-18. Lima.
2003. "Andean humor". Hatun rimaychaw: *Symposium: Apoyando Literaturas Indígenas de Latinoamérica: Documentación, mantenimiento, digitalización y educación*. LILLAS, Universidad de Texas. Estados Unidos.
2004. Los hipocorísticos en el habla familiar andina de Ancash. Kaychaw *Lengua y Sociedad* 7 (2). CILA, UNMSM, pp. 61-75. Lima.
- JULCA, Félix y JULCA, Cervantes. 2002. *Qichwa hutikuna*. UNASAM. Huaraz.
- MONTOYA, Rodrigo. 1998. *Multiculturalidad y política. Derechos indígenas, ciudadanos y humanos*. Sur Casa de Estudios del Socialismo. Lima.
- PARKER, Gary y CHÁVEZ, Amancio. 1976. *Diccionario quechua Ancash-Huaylas*. Ministerio de Educación e Instituto de Estudios Peruanos. Lima.
- POMAHUACRE, Walter. 1998. "La influencia del quechua en la onomástica de la comunidad campesina de 'San Felipe de Cullhuay', Huaros, Canta". Kaychaw *Actas del II Congreso Nacional de Investigaciones Lingüístico-Filológicas*. Tomo II. Universidad Ricardo Palma, pp. 173-180. Lima.
- RAMÍREZ, Luis H. 1987. *Sistema y registro de la onomástica de la provincia de Huari*. Departamento de Lingüística, UNMSM. Lima.
- ROSALES, Efraín. 1994. *Sonrisas del Ande*. Edic. CIDCA. Trujillo.
- SOLIS, Gustavo. 1997. *La gente pasa, los nombres quedan. Introducción en la toponimia*. Edic. Lengua y sociedad. Lima.
- SWADESH, Mauricio. 1993. *El lenguaje y la vida humana*. Fondo de Cultura Económica. México.